

og Paludan-Müllers arbejder præsenteres man pludselig, uden nogen indledende kommentarer for sammensværgelsesbrevet, som følges af en række andre samtidige kilder. Her skiftevis er for og imod Christian II. Her kunne have været medtaget flere og fyldigere samtidige kilder, medens de moderne historikers diskussion passende kunne have været anbragt i et særligt kapitel bagest i bogen.

Kapitel 2 indeholder et fyldigt udvalg af kilder, som belyser Sigbrits rolle. Teksterne i det mere magre kapitel 3 omhandler kongeparret, Christian og Elisabeth. Også indholdet, som fortrinsvis belyser parrets privatliv, er magert – disse sider kunne have været udnyttet bedre med andre kilder. I kapitel 4 aftrykker Venge hovedkilderne til blodbadet i Stockholm, det berømte dokument og kannikerrelationen. Her kunne et udvalg af andre samtidige kilder, f. eks. manifeste og stridsskrifter, have været medtaget med fordel, fordi de ville kunne belyse den mod kongen fjendtlige traditions udvikling. Føjedes her til et udvalg af en række blodbad-forskers konklusioner og vurderinger, anbragt sidst i kapitlet, måske, ville brugerne af Venges bog have haft et mere fyldestgørende diskussionsgrundlag. Det sidste kapitel har fået overskriften »Epilog«, åbenbart fordi forf. ikke kunne finde på nogen bedre betegnelse. Sammenlignet med de fire foregående, systematisk ordnede kapitler kommer man ved læsningen af dets tekster til at tænke på, at det nok havde været bedre, om forf. havde flyttet kilderne 36, 38, 39 og 40, som alle angår Sigbrit, til kapitlet »Sigbrit« og udeladt de to sidste kuriøse tekster om kong Christians medicin, øl og mad.

At noterne ikke er ganske fejlfri, vil jeg ikke hæfte mig ved. Derimod bør det siges, at der er gjort for lidt ud af de nødvendige oplysninger om de enkelte kildestykker og deres historiske sammenhæng: mange tekster meddeles uden nogen form for indledende kommentarer. Mikael Venge, som selv er velorienteret i tidens historie, har nok under vurderet behovet for forklaringer i sin forståelige interesse for at lade kilderne selv »tale« og undgå »pegefingre«. Eksempelvis må man ikke forudsætte, at læseren er fortrolig med datidens måde at skrive breve på (»udskrift«, det lille ord »etc.«). Af mere personlige grunde må jeg sluttelig anholde forf.s generelle karakteristik af samtidens klager over Christian IIs voldelige overgreb som »mytedannelse«. Mine få kritiske bemærkninger røber ikke ved den kendsgerning, at der her foreligger en interessant, handy og billig kilde-samling, som fortjener at blive brugt efter sin hensigt.

Erik Sjøberg

Carl-Gustav Andrén (red.): Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Skrifter utgivna av Nordiskt Institut för kyrkohistorisk forskning 3, Lund, 1973. 308 s., s. kr. 50,00.

I denne bog har tretten forskere fra Finland, Sverige, Norge og Danmark fremlagt fjorten afhandlinger om et fælles emne: reformationen i de nordiske lande i det 16. århundrede. De to første bidrag savner en fælles overskrift og må betragtes som en slags indledning til de følgende. Disse tolv afhandlinger er ordnet systematisk under overskrifterne »Bibellhumanism och reformation« (to bidrag), »Kyrkan och den världsliga överheten« (fire bidrag) og »Reformationskyrkornas gudstjänstliv« (seks bidrag). Bogen er forsynet med udførlige bibliografier over trykte kilder og litteratur om emnet i hvert af de repræsenterede nordiske lande.

I bogens forord har redaktøren, professor *Carl-Gustav Andrén* i Lund, formuleret målet for dette nordiske samarbejde således: »dels ville man behandla reformationsproblematiken utifrån ett gemensamt nordiskt perspektiv, eftersom de flesta föreliggande under-

sökningar har en klar inriktning på det egna landet, och därigenom ge plats för den gemensamma gruppering och samhörighet som då fanns inom Norden, dels syftade man till att försöka klarlägga övergången från medeltid till reformation och därvid särskilt beakta vad som kom att bli bestående och vad som kom att förändras och orsakerna i bådadera fallen«. Altså en ganske stor opgave. Det nordiske samarbejde om bogen omfatter bl. a. to konferencer, afholdt i Sverige 1969 og 1971.

Bogens første bidrag er skrevet af *P. G. Lindhardt* og bærer titlen »Reformationen i Norden i komparativ belysning«. Det indeholder en historisk oversigt over udviklingen på det kirkelige område i Danmark og Sverige fra oprøret mod Christian II indtil 1527. Lindhardt siger, at han først vil give »et rids af udviklingen op til det afgørende år 1527« (s. 13). Men umiddelbart efter dette »første« temas behandling følger den afsluttende del af afhandlingen: »nogle få komparative slutninger« (s. 22 ff.). Værdien af en komparativ fremstilling, hvor sammenligningen alene foretages i konklusionen, der blot bygger på to meget traditionelle, korte rids af først den danske og så den svenske reformationshistorie i disse få år, er temmelig problematisk. Man forstår heller ikke, hvorfor forf. holder inde ved det, der med et yndlingsudtryk kaldes enten »det afgørende år« eller »skæbneåret« (1527). I betragtning af, at hovedparten af bogen behandler emner fra den følgende tid, havde det været på sin plads at beskrive en meget længere periode af reformationshistorien.

I Lindhardts komparative rids er der intet nyt. Det danske afsnit er en tro kopi i kort form af forf.s tidligere fremstillinger af dansk reformationshistorie: beskrivelser, formuleringer og vurderinger gentages efter disse. Bidraget bygger ikke på ny, selvstændig forskning. Mange enkeltheder i Lindhardts måde at skrive periodens historie på frister til kritiske kommentarer. Her skal dog kun gøres nogle få bemærkninger.

Det er næppe korrekt at betegne det komplicerede fænomen oprøret mod Christian II som »reformationens startpunkt« (s. 12). Generaliseringer af lignende art er desværre alt for hyppige i forf.s fremstillinger af reformationshistorien. Det er ikke »landets næsten mirakuløse redning fra Christiørns invasion« (s. 14), der har foranlediget udstedelsen af rigsrådets og den menige adels forpligtelsesbreve i 1524. Som det ses af brevene, er det udsendelsen af Christian II's oversættelse af Nye Testamente, der har fremkaldt denne reaktion i Danmark. Det er heller ikke frelsen fra angrebet, man takker jomfru Maria og helgenerne for i brevene, men befrielsen fra kong Christians tyranniske regimente. Man kan ikke sige, at »adelsinteresserne« hos de danske biskopper sejrede over kirkelige hensyn, da kong Frederik og – som Lindhardt mener – rigsrådet i 1526 gik ind for, at Aage Sparre skulle beholde ærkesædet i Lund (s. 15). Bevarede breve fra bisperne Ove Bille, Stygge Krumpen og Lage Urne, alle fra 1527, viser, at prælaterne fortrak en konfirmeret og indviet borgerlig for en uindviet og ikke-anerkendt adelig ærkebiskop. Det er heller ikke rigtigt, at det ville være i strid med kongens håndfæstning at lade en borgerlig få dette embede. Således bør dens fjerde artikel ikke tolkes – hvad de tre biskoppers optræden også viser. P. G. Lindhardt refererer kong Frederiks såkaldte toleranceproklamation fra herredagen i Odense 1527: kongen kan ikke vide, hvad den enkelte tror i sit hjerte »og ikke hindre dem der gør »nogen forening« på deres tro, d.v.s. danner frie menigheder« (s. 17). De her citerede sætninger kan (som så meget andet) via Lindhardts bog »Nederlagets mænd« (1968) føres tilbage til forf.s bidrag til Den danske kirkes historie III (1965), hvor det med næsten de samme ord hedder, at kongen ikke kan »hindre dem som derpå gør nogen forening, d.v.s. hvis »tro« er menighedsdannende« (s. 313). Dette sted i dokumentet er ganske misforstået. I den samtidige afskrift af aktstykket og i aftrykket i Nye Danske Magazin V (hvor dog ét ord er blevet glemt) lyder den pågældende passage: »kand h: n: heller icke faa the, som ther paa nogenn foreninghe giørre

kunde«. Ordet »foreninghe« må her betyde forligelse eller enighed, og det refererer til de to i teksten omtalte trosretninger, den katolske og den lutherske. Her er slet ikke tale om nogen menighedsdannelse, som Lindhardt gang på gang hævder. Det er på tide, at sådanne fejl, som ikke er ualmindelige i forf.s fremstillinger af reformationens historie, bliver rettet.

Problematisk arvegods fra Oskar Andersen optræder stadig hos Lindhardt. Således tales der også her om »tolerancens« »tålsomme og tvedelte« nationalkirke« af 1527 og om den såkaldte »enhedskirke« af 1533, der ligeledes med Andersens ord karakteriseres som tålsom og tvedelt (s. 25). P. G. Lindhardts bidrag til denne bog understreger, at der i høj grad er behov for en ny og mere kritisk, på moderne forskning bygget fremstilling af vor reformationshistorie indtil 1536.

Bo Ahlberg har behandlet emnet »Luther i Norden«. Luther har som bekendt aldrig besøgt de nordiske lande, men at undersøge hans indflydelse på udviklingen her i reformationstiden må anses for en væsentlig opgave. I Ahlbergs afhandling redegøres der for reformatorens direkte relationer til de nordiske lande fra Christian II's til Christian III's tid for Danmarks vedkommende, herunder de fra Wittenberg udsendte reformatorers virksomhed og nordiske studerendes ophold i Luthers by. Forf. kommer til den rimelige konklusion, at Luthers direkte indflydelse har været langt større i Danmark end i dets nordiske nabolande.

Derefter besvarer Ahlberg spørgsmålet: hvilken Luther påvirkedes man af? I dette afsnit påpeger forf. med rette, at hver tidsalder har haft sin egen tolkning af Luther, og at hver tid har været tilbøjelig til at opfatte sit eget Luther-billede som det endegyldige og rigtige. I vor tid ser man således retfærdiggørelseslæren som det centrale i Luthers lære. Men, siger Ahlberg: »Historien visar att detta alltid är fel« (s. 34).

Konsekvenserne heraf drager forf. ved at opstille seks punkter, som han mener, at Luther-forskeren bør lægge sig på sinde. Pudsigt nok finder man under punkt 4 denne, på baggrund af ovenstående lidt overraskende konstatering: »Det är ingen tvekan om att rättfärdiggörelsen står i centrum för Luthers teologi« (s. 35). Disse seks punkter indeholder i øvrigt mange kloge og tankevækkende betragtninger, f. eks. den, at man bør være opmærksom på, at de nordiske reformatorer oplevede Luther på vidt forskellige stadier af hans udvikling: det var ikke den samme Luther, de inspireredes af. Afslutningsvis opridses synet på Luther i de nordiske lande.

Gustav Trolle er ikke noget godt eksempel på »den typ av biskopar som reformationen så hårt bekämpade« (s. 30). Det må være en lapsus, når forf. taler om en radikal spiritualistisk retning i de større danske byer (s. 39).

Den fra et fint arbejde om det stockholmske blodbad kendte finske forsker *Kauko Pirinen*s bidrag til bogen, »Bibelhumanism och reformation«, er en forskningsoversigt. Betegnelsen »bibelhumanisme« synes at være kommet til Norden fra Erasmus' hjemland, Holland, så sent som i første del af vort århundrede. Benævnelsen bruges ikke i tysk reformationshistorisk litteratur. Ordet »reformkatholicisme«, som i nordisk litteratur ofte bruges med samme betydning som »bibelhumanisme«, synes i endnu højere grad at være en speciel nordisk betegnelse, der måske skyldes J. Oskar Andersen.

Pirinen redegør for bibelhumanismens forudsætninger og indhold og refererer en række europæiske forfatters syn på dens – »positive« eller »negative« – indvirkning på reformationen. I Norden er det navnlig svenske og danske forskere, der har studeret bibelhumanismens betydning for den kirkelige udvikling i disse lande. Forf. gør rede for en lang række norske, svenske og danske kirkehistorikeres behandling af dette centrale emne. Han konkluderer, at den teologiske bibelhumanisme, karakteriseret som en overgangsteologi, gjorde sig væsentlig stærkere gældende i Danmark end i Sverige og de øvrige nordiske lande, hvilket utvivlsomt er en berettiget slutning.

Kauko Pirinens forskningsoversigt er klar, koncis og nyttig. Tankevækkende er det, at den viser, at forskerne ikke er nået til enighed om definitionen af de almindeligt brugte begreber »bibelhumanisme« og »reformkatholicisme«, en kendsgerning, som også kan iagttages i en række af bidragene til denne bog. Det er et spørgsmål, om anvendelsen af ordet »reformkatholicisme« ikke trænger til en revision. I hvert fald synes der i dansk kirkehistorisk litteratur at være gået inflation i brugen af dette udtryk. En anden yndlingsglose, »gammelkatholicisme«, kunne sikkert også med fordel tages op til kritisk prøvelse.

»Paulus Helie og Olavus Petri om bibelens autoritet« er titlen på et interessant bidrag af *Th. Lyby Christensen*. Der er her tale om en idéhistorisk betonet undersøgelse af disse to reformationstidsteologers syn på Bibelens autoritet og deres forhold til andre autoriteter, såsom den kirkelige tradition (kirkefædrene), koncilierne og fromme enkeltpersoners lære og eksempel. Medens Poul Helgesen aldrig svigtede Romerkirken, blev Olavus Petri fra 1520'erne en fremtrædende talsmand for den lutherske reformation i Sverige. Lyby Christensen vil redegøre for, hvad disse to mænd på et centralt punkt var uenige om, og hvad de eventuelt havde samme mening om. Sikker med rette hævder forf., at deres skrifers behandling af autoritetsspørgsmålet repræsenterer to principielle opfattelser i samtiden, ikke bare to teologers standpunkter.

Lyby Christensens undersøgelse viser, at Poul Helgesen kræver Skriften fortolket i overensstemmelse med den kirkelige tradition. En lige så sikker vejleder ser han i det helligånden inspirerede kirkemøde, og desuden anerkender han som retleder ved skriftudlægningen de ligeledes af Guds ånd oplyste fromme mænd og kvinder, f. eks. den hellige Birgitta og Erasmus af Rotterdam. Med disse krav til ret bibeltolkning er skriftprincippet modificeret til ukendelighed, konstaterer Lyby Christensen.

Olavus Petris opfattelse er langt mere enkel, logisk og klar, mener forfatteren. Den svenske reformator afviser alle andre åbenbaringer end Guds ord i Bibelen som overflødige eller ligefrem farlige (falske åbenbaringer). Skriften er aldeles klar. Hvor den synes uklar, skyldes det ikke Guds, men menneskenes mangler. De dunkle steder må tolkes ud fra de klare: »Og her kommer da aposteldisciplene, de oldkirkelige fædre og koncilierne i betragtning. De kan være gode hjælpere til at forstå Skriften, nemlig hvis de tolker skrift med skrift« (s. 71). Særlig konsekvente eller strengt logiske virker sådanne betragtninger nu ikke.

I praksis blev forskellen på disse to standpunkter også udjævnet efterhånden. Den enfoldige lutherske sognepræst i Vestjylland eller Östergötland, som næppe var i stand til at skrive sine egne prædikener, har sikkert ikke taget det så nøje med brugen af hjælpemidler til skriftfortolkningen, hvis han overhovedet havde nogen. Og snart drejede hjulet en omgang. I den svenske *Nova ordinantia ecclesiastica* (1575) opfordres præsterne til at studere kirkefædrene. I Georg Normans *Ein kurz Ahnleitung* (1545) anbefales bl. a. Augustin og Erasmus som hjælpemidler for prædikanter. Lutherske prædikener prægedes nu af kirkefædrene og Erasmus, ja, sågar af hedenske forfattere.

Afslutningsvis rejser Lyby Christensen det væsentlige spørgsmål, i hvor høj grad reformationskampen i Norden drejede sig om det egentlig lutherske (efter vor tids begreber), nemlig læren om retfærdiggørelse ved troen. Forf. besvarer ikke spørgsmålet, men finder, at Luthers tilhængere i Norden ikke i synderlig grad var præget af hans særlige problemer og hans svar på dem.

Sven Kjällerströms »Kyrkan och den världsliga överheten under senmedeltid och reformation« er en forskningsoversigt. Her behandles »den store gåde« i kirkens historie: hvorledes det monarkiske episkopat og »das landesherrliche Kirchenregiment« er opstået. Forf. giver en oplysende oversigt over den videnskabelige diskussion om dette emne inden for tysk forskning. Var Luther tilfreds med den udvikling, der førte til en verdslig kirkestyreelse? En gruppe forskere mener, at han var det, en anden skole hævder, at Lu-

ther misbilligede opkomsten af et fyrsteregimente i kirken og opfattede fyrsten som »nødbiskop«. Naturligt nok har debatten også drejet sig om spørgsmålet: hvornår begyndte denne kirkens underordning under den verdslige øvrighed? En række forfattere daterer begyndelsen tilbage til senmiddelalderen, og betragter altså den verdslige indflydelse som en arv fra katolsk tid.

Kjöllerström har foretaget en ny prøvelse af det kildemateriale, der belyser Luthers stillingtagen til visitationen i Sachsen 1527–28 og når til det resultat, at Luther ikke protesterede mod kurfyrstens instruktion, der almindeligvis betragtes som indledningen til det verdslige kirkestyre. I dette afsnit omtaler forf. Luthers brev til Christian III fra 1536, hvori Luther billiger afsættelsen af de danske biskopper. Kjöllerström finder Luthers motivering herfor af stor interesse, men motiveringen – at bisperne var blevet afsat, fordi de ikke var ophørt med at forfølge Guds ord, og fordi de skabte uorden i det verdslige regimente – er næppe Luthers, men Christian IIIs. Den må stamme fra det brev fra kongen, som Luther besvarer.

I den sidste del af Kjöllerströms oversigt refereres de nyeste tyske bidrag til diskussionen om kirkens verdsliggørelse. Alle disse forfattere taler om fyrsten som »nødbiskop«. Indtil 1539 satte Luther dog sin lid til et almindeligt kirkemøde. Først da han dette år måtte opgive håbet om et sådant, begyndte han at omtale fyrsten som »nødbiskop«, mener forfatteren. Han tilføjer, at Luther aldrig gik så vidt som Melancthon, der om øvrigheden formulerede udtrykkene »praecipuum membrum ecclesiae« og »custos utriusque tabulae«. Min eneste indvending mod denne velskrevne og værdifulde forskningsoversigt er, at den kun indirekte angår bogens emne: reformationen i Norden.

Den næste afhandling er skrevet af *Ake André*n og har titlen »Reformationskyrkorna och den andliga domsrätten«. Forf. arbejder på en større afhandling om den gejstlige jurisdiktion i Sverige. Han har fundet en række hidtil ukendte aktstykker, som belyser dette emne. Disse nye fund præsenteres her i deres rette sammenhæng, men behandles ikke udførligt. Andréns bidrag er derfor ikke bare en forskningsoversigt, men et forsøg på at tegne et nyt billede af hele udviklingen. Den periode, som forf. skildrer, omfatter den første brydningstid (i Sverige) indtil 1540. Emnet falder i to dele: en straffe- og civilretlig del (gejstlige retssager) og kirkens brug af band, absolution og bod (kirketugt). Som afhandlingens titel viser, behandles udviklingen på disse områder i Sverige-Finland og Danmark-Norge.

På det straffe- og civilretlige område gik man sine egne veje i Sverige fra rigsdagen i Västerås 1527: privilegium fori ophævedes, men biskopper og provster beholdt jurisdiktionen i åndelige sager, af hvilke dog ægteskabssagerne blev lagt under de verdslige domstole. Bøderne i gejstlige sager tilfaldt nu kongen. Lige til 1540 bevaredes den kirkelige domsret nogenlunde uændret; men dens indhold forandredes. På kirketugts område bevaredes kun det lille band med udelukkelse fra nadverfællesskabet. Kontinuiteten fra katolsk tid viste sig ved, at katalogen over de forseelser, der medførte bandlysning, stemte ret nøje overens med den romerske tradition.

De afsnit, der skildrer udviklingen på de to nævnte områder i Danmark, er mindre detaljerede. De er også mindre tilfredsstillende. Andrén skriver således (s. 100), at i Danmark gik sagesfaldet (bøderne) direkte til kirken, også efter herredagen i Odense 1527. Det er en misforståelse: recessen af 20. august 1527 overlod sagesfaldet i åndelige sager til kongen, når sagerne gjaldt kronens bønder, medens adelen fik ret til at nyde sagesfaldet for sine fæstebønders vedkommende. Det er næppe rigtigt, at Christian III i 1536 ønskede at bevare bispeembedet og forkert, at »ingen av de katolska biskoparna ställde sig till förfogande« (s. 106). Biskopperne blev slet ikke spurgt herom. De blev tværtimod behandlet som farlige forbrydere og uden dom og ret sat i fængsel og afsat

fra deres embeder. Andrén mener, at de lutherske købstæder i Danmark ved »beslutet« på herredagen i Odense 1527 blev undtaget fra den biskoppelige jurisdiktion (s. 110). Det er Oskar Andersens gamle opfattelse, der her fremføres, men den er blevet bestridt i nyere forskning. Sluttelig blot dette: det går ikke an at kalde Haderslev og Tørring len for et hertugdømme – hvad Lindhardt også gør (s. 27).

Nordmanden *Gudmund Sandvik* har skrevet om emnet: »Frå bruken av landskylda av kyrkjeleg gods i Norge til teorien om den konfesjonelle stat«. Sandvik indleder sin afhandling med et aftryk af Christian III's brev til lensmanden på Bergenhus, Eske Bille, af 17. juni 1537, hvori kongen giver sin lensmand instrukser om behandlingen af det kirkelige gods i Bergen stift. I det følgende undersøger forf., hvorledes det kirkelige gods faktisk blev anvendt. Han kommer til det resultat, at der hersker god overensstemmelse mellem brevet retningslinier herfor og den praktiske udførelse af disse. Siden tolker Sandvik kongebrevet i kirkeordinansen af 1537 og konkluderer på baggrund af denne tolkning og redogørelsen for anvendelsen af det norske kirkegods: »Bruken av landskylda av alt kyrkjeleg gods i reformasjonstida må da forklarast ut frå teorien om den konfesjonelle stat« (s. 125). Afslutningsvis inddrages Molesworths skildring af Danmark og enevældens kongelov i denne sammenhæng. Jeg anerkender forf.s ihærdige indsats, men har lidt svært ved at følge ham og finder ikke hans argumentation tilfredsstillende.

Jørgen Stenbæk har behandlet et beslægtet emne: »Den danske kirkeordinans af 1537/39 – teologi og funktion«. Forf. til denne velskrevne afhandling finder, at reformations-tidens afgørende slag ikke stod mellem universalkirken og den nationale kirke, men mellem centraliserende og decentraliserende tendenser. Der er måske noget rigtigt i denne opfattelse, og sikkert er det, at man kan spore både decentraliserende, »demokratiske« og centraliserende, landskirkelige kræfter i den reformatoriske bevægelse.

Efter en indledende oversigt over litteraturen om kirkeordinansen undersøger Stenbæk ordinansens teologiske indhold og dens lovbestemmelser om personale forhold. Først studeres ordinansens kirkeret. Forf. når frem til den konklusion, at da kongen ikke har myndighed over bekendelsesdannelsen, kan man ikke tale om et landsfyrsteligt kirkeregimente. At dette svar er det rigtige, er jeg ikke sikker på. I læren afviser kirkeordinansen katolicismen og sværmeriet. Den københavnske bekendelse af 1530 nævnes end ikke i ordinansen. Ligesom i Sverige bevares skriftemålet, det lille band og absolutionen som kirketugtmidler. I det sidste afsnit behandler Stenbæk ordinansens bestemmelser om ansættelse af biskopper og præster. Han konstaterer, så vidt jeg kan se med rette, at man har søgt at realisere et centralt luthersk programpunkt ved at give menighederne en vis medindflydelse på præsteansættelserne, en indflydelse, der dog afskaffedes ved enevældens lovgivning.

Ordinansen viser, at dens ophavsmænd har valgt den funktionelle fremgangsmåde: der lægges vægt på udførelsen af forkyndelse, sakramentforvaltning etc. Det såkaldte almindelige præstedømme kom ikke til at spille nogen rolle. At der kunne opstå konflikter mellem kirken og den verdslige øvrighed, havde man ikke blik for: kirkens stilling i samfundet blev ikke nærmere defineret.

Bogens seks sidste afhandlinger angår alle sider af samme sag: reformationskirkernes gudstjenesteliv. Den første, som er skrevet af *Ake Andrén*, har netop fået denne titel. Forf. koncentrerer sig om hovedlinjerne i den første periode af reformationen indtil 1540, som han opdeler i tre udviklingsfaser.

Andrén forudskikker den bemærkning, at reformationen i Sachsen ikke indledtes med liturgiske reformer: der gik seks år med intensiv reformatorisk virksomhed, før Luthers første gudstjenesteordning, *Formula missae*, 1523 så dagens lys. I begyndelsen var Ordet og dets rene forkyndelse hovedsagen. På det liturgiske område var Luther tilbagehol-

dende og moderat. De nordiske reformatorer bar sig ad på samme måde. Forf. omtaler oversættelsen af Nye Testamente i Danmark 1524 og siger, at den tjente prædikeinteressen (s. 160). Det er en misforståelse: Christian II's danske Nye Testamente udkom ikke i Danmark, men i Wittenberg og tjente såvel religiøse som politiske formål (at bane vej for kongens tilbagevenden til Danmark). Denne danske oversættelse var bestemt til at læses, ikke fremkaldt af hensyn til prædikenen. Det er heller ikke rigtigt, at man i samme grad »från den reformkatolska bibelhumanismen« (bemærk brugen af begge betegnelser) ønskede en oversættelse af Nye Testamente til folkesproget. Det var i hvert fald ikke tilfældet i Danmark. Vor mest fremtrædende repræsentant for bibelhumanismen, Poul Helgesen, anså sådanne oversættelser for noget betænkeligt, ja, undertiden ligefrem farligt: »Men ther paa haffue mange wiise mend eett stortt twijll, om thet er fructsommeligt, nar driistige folck tage ther wdaff stor orsage till at dømme paa the stocke lærdom, wdi huilcke the haffue platt inthet forstand, huar fore thet skeer, att iblantt folck fødis stor twedrackett, kiiff, trette, parthij oc splijdactighed, mange till eett stortt fald« (Mod Malmö-bogen, Skr. III, s. 117).

Medens der i grunden ikke er nogen liturgiske ændringer at berette om i Andréns første periode (som altså kunne have været udeladt), sker der noget i den næste fase, årene 1527–35. Skildringen af denne periode indledes med en fejl: man besluttede ikke på herredagen (ikke rigsdagen) i Odense 1527, at de lutherske prædikanter skulle have lov til at fortsætte deres virksomhed (s. 162). Den nye prædiken blev ikke officielt godkendt. Hele denne beskrivelse af Odense-herredagen (s. 162 ff.) viser, at Andréns skriver på grundlag af Lindhardts forældede fremstilling af herredagens historie i *Den danske kirkes historie III*, 1965.

Problematisk er forf.s bemærkning om, at de lutherske prædikanter i Danmark havde evangelisk uddannelse (s. 163). Det gjaldt ikke de ledende Malmö-reformatorer, der gik over til lutherdommen fra bibelhumanismen. De havde været Poul Helgesens elever. Når forf. kalder Knud Gyldenstjerne for reformkatolik, er det efter min opfattelse et vidnesbyrd om, at der er noget galt med kirkehistorikernes brug af denne betegnelse. Herredagen i København 1530 giver Andréns anledning til at omtale alle de danske biskopper som reformkatolikker (s. 166) – og så mister ordet næsten enhver mening. Det turde være overdrevet at tale om, at »den evangeliska rörelsen fick det trångt« i Danmark under en »motreformatorisk uppblomstring« i 1533–34. De kirkelige beslutninger i recessen af 3. juli 1533 var moderate, en endelig behandling af religionssagen blev udskudt til den følgende herredag, som aldrig blev afholdt, fordi Lübeck og et par lutherske købstæder i Danmark førte landet ud i en krig. En kraftigere optræden mod lutheranerne på grundlag af recessen kendes kun fra Lunde stift, og den kostede hverken liv eller gods for nogen. Værdifuld er forf.s fremhævelse af, at købstæderne indtog en særstilling, ret uafhængige af de katolske bisper, betryggede af kongemagtens beskyttelse, og at borgerne i høj grad forstod at udnytte denne fordel i reformationstiden.

For Sveriges vedkommende løstes kultproblemet under kirkemødet i Örebro 1529 i kompromissets tegn: de katolske ceremonier bevarede, men gaves en evangelisk tolkning. Indtil 1535 opretholdtes den middelalderlige liturgiske praksis uændret i de svenske domkirker og landsbykirker. Anderledes gik det i visse købstæder: i Stockholm indførtes den svenske messe i 1529, og allerede året efter var den enerådende i hovedstaden.

Ake Andréns tredje fase er årene 1536–40. Indledningsvis omtales rigsdagen (ikke herredagen) i København 1536, som efterfulgtes af en lovgivning, der for lange tider lagde den danske gudstjeneste i faste rammer. I forf.s hjemland var udviklingen mere kompliceret. Fra et kirkemøde i Uppsala 1536 udgik der beslutning om at indføre den lutherske messe i alle domkirker og landsbykirker (hvor det kunne ske uden at vække

anstød hos menigheden). Gustav Vasa støttede indførelsen af svensk messe, men forlangte, at evangelisk prædiken skulle bane vejen for liturgiske reformer. 1540 udstedtes endelig kongens mandat om den fuldstændige reformation af lære og ceremonier.

»Gudstjänstreformen i Finland under 1500-talet« er titlen på en interessant og velskrevet oversigt af den finske forsker *Helge Nyman*. Udviklingen af et luthersk gudstjenesteliv i Finland kan med fordel ses under synsvinklen tradition og fornyelse, fastslår forfatteren. I store træk fulgte denne udvikling de samme baner som i Sverige, men som forf. viser, satte de geografiske faktorer og de to sprog i Finland deres præg på kirkelivets omformning – det gik langsommere end i Sverige. Sprogproblemet aktualiseredes, da man gik over til »den svenske messe«. Den første lutherske prædikant i Finland var Peder Särkilax, kannik i Abo, som virkede for reformationen i domkirkebyen ca. 1523–28/29. De første forsigtige liturgiske reformer gennemførtes dog først i Abo stift i slutningen af 1530'erne.

Den svenske messe af 1541 var bestemt til at indføres over hele riget, og fra dette år foreligger der vidnesbyrd om luthersk gudstjeneste på finsk. Først med Michael Agricolas finske bønnebog, Nye Testamente og messe (1544–49) skabtes der muligheder for at indføre en finsk liturgi i lighed med den svenske. I 1575 udkom Paul Juustens finske messe, som indeholder en del fornyelser af Agricolas. Den samtidige liturgiske strid i Sverige fik de finske præster også at føle, ligeledes den svensk-lutherske purismes beslutninger på kirkemøderne i Uppsala 1593/95, der senere fulgtes af strenge ordrer om overholdelse af normerne i håndbøgerne fra 1614. Gudstjenesten uniformeredes. På denne tid møder Nyman en naturlig grænse for sin fremstilling: »I stort sett kan man dock säga, att Finlands kyrka nu för mer än två århundraden framåt inte hade någon egen gudstjänst-historia«, konstaterer forfatteren (s. 191).

Kaj Mogensen har bidraget til bogen med en afhandling om Malmø-messen. De første spørgsmål, forf. rejser, er: hvornår er skriftet »Det kristelige messeembede på dansk« blevet trykt? Og hvordan er forholdet mellem denne bog og »En ny håndbog med salmer og åndelige lovsange«? Også sidstnævnte skrift, trykt af Ludwig Dietz i 1529, indeholder en udgave af den danske messe. Mogensen argumenterer for, at »Messeembedet« er udkommet samme år, ikke, som de fleste forskere mener, i 1528. Han vender sig siden til spørgsmålet om Malmømessens forlæg. Severinsens opfattelse – Nürnbergmessen + Deutsche Messe = Haderslevmessen = Malmømessen – kan forf. ikke acceptere.

I dette afsnit diskuterer Mogensen spørgsmålet om, hvornår de to Malmøreformatorer Claus Mortensen og Hans Olufsen opholdt sig i Haderslev. I hans tolkning af Aage Sparres brev af 21. november 1528 har der indsneget sig et par fejl. Ærkebispens lader ikke i brevet borgerne i Malmø vide, at han vil komme til Malmø – han havde jo været der, da brevet blev skrevet. Selv om brevets ortografi i Peder Syvs afskrift er forvansket, burde den have været præcist gengivet i forf.s citat. Også Mogensens henvisning til Danske Magazin er unøjagtig (s. 211, note 31). Ifølge forf. fortæller Poul Helgesen, at Peder Laurentsen og Frans Vormordsen kom til Malmø »fordi Claus Mortensen ikke var istand til at klare sig mod den katolske biskops lærdom« (s. 199). I Skibbykroniken hedder det dog blot, at byens lutherske prædikant ikke ret kunne forsvare den nye lære »si quandoque ueniret in concertationem« (Skr. VI, s. 115).

Severinsen har dateret Malmøreformatorernes ophold i Haderslev til efteråret 1527–efteråret 1528, Gösta Johannesson til slutningen af 1528–efteråret 1529. Mogensen argumenterer for rigtigheden af den ældre opfattelse (Severinsens). Alt i alt turde dog en kombination af ovennævnte kilders oplysninger tale for Johannessons datering; uanset at brevet ikke indeholder trusler, bliver dog tilbage den kendsgerning, om hvilken kronike og brev stemmer overens, at de to reformatorer ikke turde møde teologisk højt kvalifi-

cerede modstandere. Hvor finder man dem så nogen tid efter? På en luthersk præsteskole. En egentlig fordrivelse har da ikke foranlediget dette studicophold i Haderslev, men borgernes og deres egen erkendelse af mangelfuld luthersk-teologisk skoling. Minoriterkrøniken bekræfter Skibbykrønikens karakteristik af Claus Mortensen som ulærd. Erkendes må det, at kildegrundlaget, der er så tyndt som is på den sidste vinterdag, kun byder på ringe sikkerhed – hvilket også gælder forf.s datering af »Messeembedet« til 1529.

Mogensen læser Minoriterkrøniken således, at den bekræfter, at reformatorerne havde været i Haderslev, før der indførtes dansk messe i Malmø (s. 200). Denne tolkning er næppe korrekt. Krønikens »forud« må hentyde til det umiddelbart forinden fortalte, at Claus Mortensen prædikede i Sankt Peters Kirke. Oplysningen om reformatorenes Haderslev-ophold står som et indskud midt i beretningen om vanhelligelsen af denne kirke. Og hvorfra ved vi, at »den reformatoriske udvikling, der skildres i krøniken, fandt sted i 1529«? Poul Helgesen siger, at næsten hele Malmø faldt fra kirkens enhed i året 1528. Dette år udgav Claus Mortensen en samling oversatte salmer i Malmø, hvilket nok ikke havde været muligt, hvis han det meste af året havde opholdt sig i Haderslev.

Kaj Mogensens argumentation for, at der blev indført en evangelisk messe i Haderslev og Tøming len nogle måneder før Weidensees ankomst, og at denne messeform ikke ændredes, forekommer mig ikke at være overbevisende. Det konstateres, at Haderslevmesse næppe via Weidensee er påvirket af Nürnbergmessen. På grundlag af Haderslevartiklerne mener Mogensen sig i stand til at rekonstruere den tabte Haderslevmesse, og efter en sammenligning af denne rekonstruktion med Malmømesse konkluderer han, at det ikke var Haderslevmesse, der indførtes i Malmø. Hermed mener forf. at have vist, at Severinsens opfattelse af Malmømessens proveniens ikke holder stik. I stedet opstiller han to muligheder: at Malmømesse enten bygger på en sammenarbejdning af en nedertysk udgave af Nürnbergmessen med Luthers Deutsche Messe, eller at den er en oversættelse af en sådan, nu tabt nedertysk messe. Afhandlingens konklusion bliver, at Malmøreformatorerne har overtaget en allerede sammenarbejdet nedertysk messe. Jeg tør ikke hverken bekræfte eller benægte dens berettigelse: kildegrundlaget er skrøbeligt.

Niels Knud Andersens bidrag, »Om forholdet mellem de ældste svenske og danske salmebøger«, er kildemæssigt af samme karakter som Kaj Mogensens, hvilket nødvendigvis præger undersøgelsens resultater. Forf. stiller det spørgsmål, om der kan hentes argumenter for et nu tabt svensk salmebøger fra 1526–28 i det danske salmestof. Det har svenske forskere ment, at der kunne. På så at sige alle punkter synes jeg, at Andersens argumentation virker mere overbevisende end de svenske kirkehistorikeres behandling af emnet. Andersens undersøgelse resulterer i et benægtende svar på det stillede spørgsmål.

Forf. aftrykker det første vers af Luthers salme »Mitten wir im Leben sind« i den tyske, svenske og danske version (s. 220). Han siger, at en sammenligning af disse tre udgaver viser, at »både Olavus Petri og Claus Mortensen naturligvis har kendt den tyske tekst«. Det viser de aftrykte vers nu ikke. Den ene nordiske reformator kan for tekstens skyld godt have brugt den andens oversættelse som forlæg (første linie) og have suppleret, henholdsvis forkortet verset. Om deres kendskab til tyske versioner tør vi næppe sige mere end, at Claus Mortensen synes at have kendt en nedertysk udgave (omkvædet).

Et særligt problem udgør de tre salmer, som er trykt sidst i Malmøsalmebogen af 1529, om hvilke bogen oplyser: »Tesse effterfølgende tre sange ere vdtagne aff thet swenske exemplar« (s. 224 ff.). Det er i virkeligheden kun denne notits, det påståede, tabte svenske salmebøger hænger på, konstaterer Andersen. Men hentyder disse ord til et salmebøger eller til en bog af samme slags som Malmøsalmebogen, der, som dens titel – »En ny håndbog med salmer og åndelige lovsange« – antyder, er mere end en salmebøger, idet

Malmömessen også er aftrykt her. Forf. er ikke i tvivl om, at det svenske forlæg for de tre salmer må have været en svensk messeordning med salmer.

Et af Andersens argumenter for denne opfattelse bygger på en ny tolkning af et enkelt ord i ovenstående citat fra Malmösalmebogen, nemlig ordet »exemplar«. Forf. mener, at ordet må betyde model, mønster, eksempel, forbillede, ikke et eksemplar af et bestemt skrift. Derfor »siger »thet swenske exemplar« ikke til et bestemt eksemplar af et svensk skrift, men til den svenske form for evangelisk messe« (s. 227). Denne tolkning forekommer mig at være urimelig og kunstig. Den naturligste og rimeligste tolkning af ordet må være, at det hentyder til et bestemt svensk skrift, som Malmøreformatorerne har benyttet. Andersen overser, at der udtrykkelig tales om, at de tre svenske salmer er »vdtagne« af dette eksemplar. Man kan ikke tale om at udtage konkrete salmetekster af noget abstrakt: en svensk form for luthersk gudstjeneste. I det følgende søger forf. at godtgøre, at der har eksisteret en svensk messeordning for 1529. Han finder det rimeligt at antage dette »selvom vi nu ikke længere har nogen efterretning herom – måske bortset fra »thet swenske exemplar« (s. 228). Argumentationen er problematisk: det, der skal sandsynliggøres, at der har eksisteret en tidligere, nu ukendt svensk messe, kan kun støttes af det, som det er hensigten at underbygge hermed, nemlig at »thet swenske exemplar« er en messeordning.

Man bør nok nøjes med at konstatere, at Malmösalmebogens tre svenske salmer må være udtaget af et svensk skrift, som har været en salmesamling, med eller uden messen. Niels Knud Andersens sammenfattende konklusion, at danske salmeoversættere flittigt har udnyttet de sparsomme svenske kilder, hvorimod påvirkninger ikke synes at være gået den anden vej, er uden tvivl rigtig.

Folke Bohlin har behandlet et beslægtet emne, »Luthers Credopsalm och Den svenska mässan 1531«. I kirkearkivet i Hög i Hälsingland opbevares et liturgisk musikhåndskrift fra begyndelsen af 1540'erne, hvori der bl. a. findes en svensk oversættelse med melodi af Luthers Credo-parafrase »Wir glauben all an einen Gott«. Forf.s undersøgelse af denne salmes melodihistorie viser, at salmemelodien stammer fra den evangeliske Spitalmesse fra Nürnberg og sandsynligvis har fulgt denne messe, da den blev oversat til platysk i Nordtyskland og derefter til svensk efter et nordtysk eksemplar af messen. Bohlin sætter dette resultat i relation til Olavus Petris svenske messe af 1531, det nu tabte salme hæfte fra 1530 og yngre svensk salmehistorie.

Forf. gør opmærksom på, at Olavus Petris messe af 1531 rimeligvis har tjent det agitatoriske formål at vise, hvorledes der kunne holdes messe på modersmålet. Han mener, at salme hæftet fra 1530, som også indeholdt Credo-salmen, i disposition og indhold afspejler det ældste stadium af den svenske messe: hæftet tolkes som et uddrag af den (tabte) håndskrevne messe med salmer, som altså via en nordtysk messe antages at bygge på Nürnbergmessen. Forf. er enig med Niels Knud Andersen i, at den ovenfor omtalte notits i Malmösalmebogen af 1529 sigter til en sådan, nu tabt svensk messe. Beskedent erkender han dog, at undersøgelsens resultater for en stor del er af hypotetisk art. At der dog også er indvundet mere sikre resultater, synes uomtvisteligt, og under alle omstændigheder har Folke Bohlins interessante melodihistoriske undersøgelse vist sig at være en frugtbar metode.

Bogens sidste bidrag er forfattet af *H. B. Hammar* og har titlen »Reformationstidens predikan i Sverige«. Her gives en fortrinlig redegørelse for den lutherske prædikens udvikling fra rigsdagen i Västerås til udgangen af reformationsårhundredet. Det er tydeligt, at kravet om prædiken ikke altid har kunnet opfyldes. Svenske og udenlandske postiller er blevet flittigt brugt af de mange præster, som ikke selv var i stand til at skrive deres prædikener. Tidligt opkom det for øvrigheden bekvemme krav om, at prædikanterne

skulle indskærpe deres sognebørn lydighed mod den af Gud indsatte øvrighed. Georg Norman ønskede desuden en forkyndelse, der lærte folket at gøre gode gerninger. Hvor usikker man var på, hvad der var prædikens formål, viser f. eks. *Visitatio Gustaviana*, hvor det bestemmes, at prædikanten bør undervise, trøste og formane – hvorefter det tilføjes, at den enkelte prædiken kun skal indeholde ét af disse momenter. Endnu ved århundredets slutning var det ikke mange hjælpemidler, der stod til præsternes rådighed.

Gennem prædikener, der oversattes fra tysk, blev indflydelsen fra Tyskland stor i denne periode. De første reformatorers fortolkningsprincip, »*Scriptura scripturae interpretatio*«, blev fulgt. Bibelens indflydelse afspejler sig i det stadig stigende antal bibelcitater i prædikenerne: ved reformationstidens slutning kunne tallet løbe op til over 150 citater pr. prædiken. Ikke desto mindre modificeredes det strenge skriftprincip efterhånden. Kirkefædre og Erasmus anbefales officielt prædikanterne ved flere lejligheder – hvilket sikkert ville have glædet Poul Helgesen. Laurentius Petri Gothus gik endog så vidt som til at hævde, at uden et studium af kirkefædre var det umuligt at få indsigt i Skriften.

Med nogen forbavelse erfarer man, at det endnu hundrede år efter Luthers fremtræden som reformator stod så sløjt til med forkyndelsen af Guds rene og klare ord, at en luthersk præst år ud og år ind oplæste de samme prædikener for sin menighed. Således omtaler præsten Eric Suenonis sin juleprædiken, som han lod trykke i 1618, som »*thenne min enfällige predican, hwilken iagh årligen åars i tiwgo och fem åhr vthi thenne lofflige och christelige församling muntelig . . . predicat haffuer*« (s. 280).

Efter læsningen af bogen spørger man, om dens bidragydere har levet op til det angivne mål: dels at behandle »reformationsproblematikken« ud fra et fælles nordisk perspektiv, dels at forsøge at klarlægge overgangen fra middelalder til reformation (s. 7). Motiveringen for at vælge et nordisk perspektiv var, at »de flesta föreliggande undersökningar har en klar inriktning på det egna landet«. Fire-fem af bogens bidrag angår ikke desto mindre rent nationale emner, og én forfatter har valgt et tysk præget emne. I flertallet af bidragene er det dog i større eller mindre grad lykkedes forfatterne at frigøre sig fra det nationale og behandle deres emne i et nordisk perspektiv. Denne forskydning af synsvinklen har næppe i alle tilfælde været en let opgave. Enkelte af de »nordiske« bidrag vidner om, at det kan knibe med at holde sig à jour med forskningen i andre lande end ens eget. Også den »verdslige« forskning i reformationshistorien synes at være blevet lidt forsømt. Overgangen fra middelalder til reformation behandles nok i mange af bogens afhandlinger, men noget hovedtema udgør den næppe nogen steder. Fremstillingen er koncentreret om den lutherske kirkes historie. Den egentlige brydningstid mellem nyt og gammelt gøres der ikke meget ud af. Så meget mere må man beklage, at bogen savner en sammenfattende redegørelse for »vad som kom att bli bestående och vad som kom att förändras och orsakerna i bådadera fallen«.

Dette nordiske initiativ fortjener dog megen anerkendelse. Den fælles indsats har resulteret i en veldisponeret og harmonisk, interessant og velskrevet bog, en bog, som ingen dyrker af reformationshistorien bør negligere. Her finder man på ét sted samlet en række nordiske forskeres bidrag til behandlingen af dette emne. Den nye bog er et værdifuldt supplement til de enkelte nordiske landes ældre fremstillinger af deres nationale reformationshistorie.

Erik Sjøberg